ब्राह्मण क्षेत्रीको विवाह संस्कार र यसमा आएका परिवर्तनहरू

(मकवानपुर जिल्ला, हेटौंडा उपमहानगरपालिका वडा नं. २९ मा बसोवास गर्ने ब्राह्मण क्षेत्रीहरुमा गरिएको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत समाजशास्त्र केन्द्रिय विभागसमाजशास्त्र विषयमा
स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिको लागि तयार पारिएको

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता
अनिता रुपाखेती
त्रि.वि. दर्ता नं. ६-२-३२-७५८-२००६

समाजशास्त्र केन्द्रिय विभाग
२०७३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र केन्द्रिय विभाग

<u>सिफारिस पत्र</u>

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूर्तिको लागि मेरो निरीक्षण र सुपरिवेक्षणमा अनिता रुपाखेतीले ब्राम्हण क्षेत्रीको विवाह संस्कार र यसमा आएका परिवर्तनहरू : मकवानपुर जिल्ला, हेटौंडा उपमहानगरपालिका वडा नं. २९ मा बसोवास गर्ने ब्रा□मण क्षेत्रीहरुमा गरिएको एक समाजशास्त्रीय अध्ययनशीर्षकमा शोधपत्र तयार पार्नु भएकोहो । प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

… … … … … … …

डा. सुरेन्द्र मिश्र

शोध निर्देशक

समाजशास्त्रकेन्द्रीयविभाग

मितिः असार, २०७३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवनविश्वविद्यालयअन्तर्गत मकवानपुर बहुमुखीक्याम्पसबाटमानविकीतथा सामाजिकशास्त्र संकायको समाजशास्त्रविषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिकआवश्यकतापूर्तिकालागिअनिता रुपाखेतीले ब्राम्हण क्षेत्रीको विवाह संस्कार र यसमा आएका परिवर्तनहरू : मकवानपुर जिल्ला, हेटौंडा उपमहानगरपालिका वडा नं. २९ मा बसोवास गर्ने ब्रा□मण क्षेत्रीहरुमा गरिएको एक समाजशास्त्रीय अध्ययनशीर्षकमातयार पार्नु भएको शोधपत्रलाई स्वीकृतिप्रदानगरियो ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. डा. सुरेन्द्र मिश्र ....

(शोध सुपरिवेक्षक)

२. डा. टिका गौतम ....

(बाह्य शोध सुपरिवेक्षक)

३. प्रा.डा. तुल्सीराम पाण्डे ....

(विभागीयप्रमुख)

मिति :- ....

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र ब्राम्हण क्षत्रीको विवाह संस्कार र यसमा आएका परिवर्तनहरू : मकवानपुर जिल्ला, हेटौंडा उपमहानगरपालिका वडा नं. २९ मा बसोवास गर्ने ब्राह्मण क्षेत्रीहरुमा गरिएको एक समाजशास्त्रीय अध्ययनविषयमा विस्तृत अध्ययन गरी तयार पारिएको हो ।

शोधकर्ता कुनै पनि शोध अनुसन्धान तयार गर्न एक्लै सक्षम हुदैन । त्यसैगरी शोध अनुसन्धान गर्नको लागि लक्षित समूह, अनुभवी व्यक्तिहरु यस पूर्वका सम्वन्धित साहित्यहरु आदिको साहारा लिनै पर्ने हुन्छ अन्यथा शोधपत्र अपूर्ण बन्न सक्ने सम्भावना रहन सक्छ । यसै सिलसिलामा आफ्नो व्यस्त समयको वाबजुद मलाई यो शोधपत्र लेखन कार्यमा आवश्यक सहयोग र सुझाव एवं निर्देशन दिने शोध निर्देशक डा. सुरेन्द्र मिश्र तथा विभागिय प्रमुख प्रा. डा. तुल्सीराम पाण्डेलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा सहयोग गर्नु हुने समाजशास्त्रका प्राध्यापकज्युहरु प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । अध्ययन तथा शोध कार्यका लागि पुस्तकहरु उपलब्ध गराई दिएर सहयोग गर्ने पुस्तकालयका कर्मचारीहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शोधपत्र तयार पार्न उत्तरदाताहरु महत्वपूर्ण स्रोत मानिन्छ । यस शोध अध्ययनका लागि उत्तरदाताका रुपमा रहेका हेटौंडा २९ का ब्राह्मण तथाा क्षेत्री जाती प्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोध अध्ययनका लागि विभिन्न समयमा सहयोग गर्ने स्थानिय सम्पुर्ण साथीहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । अध्ययनको क्रममा सहयोग गर्ने घरपरिवार, आफन्तजन, साथीभाइहरु तथा सम्पूर्ण शुभेच्छुक मित्रहरुलाई हृदय देखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोध अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिनका लागि कम्प्युटर टाइपिङ, सेटिङ्ग लगायतका सम्पूर्ण कार्यहरुमा सहयोग गर्ने मातृभूमि प्रिन्टिङ्ग सर्भिस, हेटौंडालाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

असार २०७३

अनिता रुपाखेती

विषय सूची

पेज नं.

सिफारिस पत्र i

स्वीकृति पत्र ii

कृतज्ञता ज्ञापन iii

विषय सूची iv

तालिका सूची ix

अध्याय एक
परिचय

१.१ अध्ययनको परिचय १

१.२ समस्याको कथन ३

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू ४

१.४ अध्ययनको औचित्य ४

१.५ अध्ययनको संगठन ५

अध्याय-दुई

साहित्य समीक्षा

२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा ७

२.१.१ सामाजिक, साँस्कृतिक परिवर्तन सम्बन्धी अवधारणाहरू ७

२.१.२ साँस्कृतिक परिवर्तन सम्बन्धी अवधारणाहरू ९

२.१.३ विवाह उत्पत्ति र परिवर्तन सम्बन्धी सिद्धान्तहरू १०

२.१.४. विवाह उत्पत्ति सम्बन्धी दृष्टिकोणहरू ११

२.२ नेपालका ब्राह्मण-क्षत्री समूहको परिचय १४

२.३ ब्राह्मण-क्षत्री समूहमा प्रचलित विवाह संस्कारका प्रक्रियाहरू १४

२.४ पूर्व साहित्यको समीक्षा १५

२.५ नेपाली समाजमा प्रचलित विवाह संस्थामा आएका परिवर्तनहरू १६

२.६ विवाह संस्कारमा परिवर्तन ल्याउने कारक तत्वहरू १८

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१	अध्ययन क्षेत्रको छनोट र यसको औचित्य	१९
३.२	अनुसन्धान ढाँचा	२०
३.३	तथ्यांकको प्रकृति र श्रोतहरु	२०
	३.३.१ प्राथमिक स्रोत	२०
	३.३.२ द्वितियश्रोत	२१
३.४	समग्रता र नमूना छनौट विधि	२१
३.५	तथ्यांक संकलन विधि	२१
	३.५.१ अर्न्तवार्ता अनुसूची	२१
	३.५.२ अवलोकन	२२
३.६	तथ्यांकहरुको विश्वसनियता र प्रमाणिकता	२२
३.७	तथ्यांकहरुको प्रशोधन प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण प्रक्रिया	२२
३.८	अध्ययनका सीमाहरू	२३

अध्याय चार

उत्तरदाताहरुको सामाजिक आर्थिक अवस्था

४.१	उत्तरदाताको जनसाङ्ख्यिक संरचना	२४
	४.१.१ जातीय संरचना	२४
	४.१.२लैङ्गिक अवस्था	२४
	४.१.३उमेरगत अवस्था	२५
	४.१.४. शैक्षिक अवस्था	२५
	४.१.५पेसागत अवस्था	२६
	४.१.६ धार्मिक अवस्था	२७
	४.१.७आम्दानीको स्रोत	२७
	४.१.८पारिवारिक संरचना	२८

अध्याय-पाँच

ब्राह्मण-क्षत्री समूहको विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तन

५.१ अध्ययन क्षेत्रमा प्रचलित विवाहका तरिकाहरू र यसमा आएका परिवर्तनहरू ३०

५.१.१ विवाहका प्रकारहरुको छनोट तरिका सम्बन्धी धारणा ३०

५.१.२ मागी वा प्रेम विवाह प्रचलनमा आउनाका कारणहरू ३१

५.२ विवाह गर्ने उमेरमा भएको परिवर्तन ३१

५.२.१ अध्ययन क्षेत्रमा विवाह गर्ने उमेरमा आएको परिवर्तनको अवस्था ३२

५.२.२विवाह गर्ने उमेरमा परिवर्तन आएका कारणहरू ३२

५.२.३विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तरमा आएका परिवर्तनहरू ३३

५.२.४विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तरमा आएका परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू३३

५.२.५विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तर घट्नुका कारणहरू ३४

५.३ विवाहको विधि विधानमा आएका परिवर्तनहरू ३५

५.३.१अध्ययन क्षेत्रमा भएका विवाहका विधिविधानहरूको प्रचलित अवस्था ३५

५.३.२विवाहका विधिविधानहरूमा आएको परिवर्तन सम्बन्धी अवधारणाहरू ३६

५.३.३विवाहका विधिविधानमा परिवर्तन हुनाका कारणहरू ३७

५.४ विवाह विच्छेदका घटनाहरूमा आएका परिवर्तनहरू ३७

५.४.१अध्ययन क्षेत्रमा विवाह विच्छेदको वर्तमान स्थिति ३७

५.४.२विवाह विच्छेद सम्बन्धी उत्तरदाताहरूको धारणा ३८

५.४.३ विवाह विच्छेदका घटना वृद्धि हुनाका कारणहरू ३९

५.४.४ विवाह विच्छेद र विवाहका प्रकार सम्बन्धी धारणाहरू ३९

५.४.५सम्बन्ध विच्छेद (विवाह विच्छेद) का कारणहरू ४०

५.५ अन्तरजातीय विवाहको चलनमा भएका परिवर्तनहरू ४०

५.५.१अध्ययन क्षेत्रमा अन्तरजातीय विवाहको वर्तमान स्थिति ४१

५.५.२अन्तरजातीय विवाह सम्बन्धी धारणाहरू ४१

५.५.३ अन्तरजातीय विवाह बढ्नुका कारणहरू ४२

५.६ दाइजोको चलनमा भएका परिवर्तनहरू ४३

५.६.१अध्ययन क्षेत्रमा प्रचलित दाइजोको वर्तमान अवस्था ४३

५.६.२दाइजोको चलन सम्बन्धी धारणाहरू ४४

५.६.३ दाइजोको प्रचलनमा वृद्धि हुनाका कारणहरू ४४

५.७ विवाहको भोजभतेरको तरिकामा आएका परिवर्तनहरू ४५

५.७.१ विवाहको भोजभतेरको तरिकामा परिवर्तन हुनाका कारणहरू ४५

५.८ पुनः विवाहको अवस्था ४६

५.८.१पुनः विवाहको अवस्था सम्बन्धी धारणाहरू ४६

५.८.२ पुनः विवाह गर्ने चलनमा वृद्धि हुनाका कारणहरू ४७

५.९ जोडी छनौट प्रक्रियामा आएका परिवर्तनहरू ४७

५.९.१ छोरा तथा छोरीको लागि जोडी (बुहारी/ज्वाइँ) छनौट गर्ने प्रमुख आधार सम्बन्धी धारणाहरू ४८

५.९.२ छोराको लागि जोडी छनौट प्रक्रियामा आधारहरूको प्राथमिकरणकाकारणहरू ४९

५.९.३ छोरीको लागि उपयुक्त जोडी (ज्वाइँ) छनौट गर्ने प्रमुख आधारहरू सम्बन्धी धारणा ४९

५.९.४ छोरीको लागि जोडी छनौट प्रक्रियामा विशेष आधारहरूको प्राथमिकताकाकारणहरू ४९

५.१० विधवा विवाहमा आएका परिवर्तनहरू ५०

५.१०.१ ब्राह्मण-क्षत्री समूहमा विधवा विवाहसम्बन्धी धारणाहरू ५१

५.१०.२ ब्राह्मण-क्षेत्री समाजमा विधवा विवाह हुनाका कारणहरू ५१

५.११ विवाह गर्ने स्थान/भौगोलिक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनका पक्षहरू ५२

५.११.१ अध्ययन क्षेत्रमा गरिएका विवाहहरूको स्थान/क्षेत्रको अवस्था ५२

५.११.२ विवाह गर्ने दुरी सम्बन्धमा प्राप्त धारणाहरू ५३

५.११.३ टाढा विवाह गर्न मन पराउनुका कारणहरू ५४

५.११.४ नजिक विवाह गर्न मन पराउनुका कारणहरू ५४

५.१२ विवाह सम्पन्न गर्ने स्थानमा भएका परिवर्तनहरू ५५

५.१२.१ अध्ययन क्षेत्रीभित्र प्रचलित विवाह सम्पन्न गर्ने स्थान सम्बन्धी अवस्था ५५

५.१२.२ विवाह सम्पन्न गर्ने स्थानमा आएका परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू ५६
५.१२.३ पार्टीप्यालेसमा विवाह गर्ने चलन बढ्नुका कारणहरू ५७
५.१३ विवाह गर्ने समय (दिन/रात)मा आएका परिवर्तनहरू ५७
५.१३.१ विवाह गर्ने समय (दिन/रात)मा आएको परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू ५८
५.१३.२ दिनमा विवाह गर्ने चलन चल्नुका कारणहरू ५८

अध्याय-छ

अध्ययनको सारांश र निष्कर्ष

६.१ अध्ययनको सारांश ६०
६.२ अध्ययनको निष्कर्ष ६२

सन्दर्भ सामग्री सूची

अनुसूची

तालिका सूची

तालिका नं. १: अध्ययनमा छनौट गरिएका घरधुरीको जातिगत विवरण २४

तालिका नं. २: अध्ययनमा छनौट उत्तरदाताको लैङ्गिक विरवरण २४

तालिका नं. ३: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको उमेरगत विवरण २५

तालिका नं. ४: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको शैक्षिक विवरण २६

तालिका नं. ५: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको पेसागत विवरण २६

तालिका नं. ६: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको धार्मिक विवरण २७

तालिका नं. ७: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको आम्दानीको मुख्य स्रोत २८

तालिका नं. ८: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको पारिवारिक विवरण २८

तालिका नं. ९: अध्ययनमा संलग्न परिवारको सदस्य सङ्ख्या विवरण २९

तालिका नं. १०: विवाहहरुको छनोट तरिका सम्बन्धि धारणा ३१

तालिका नं. ११: विवाह गर्ने उमेरमा आएको परिवर्तनको अवस्था ३२

तालिका नं. १२: विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तर सम्बन्धी धारणाहरू ३३

तालिका नं. १३: अध्ययन क्षेत्रमा भएका विवाहमा हुने विधिविधानको अवस्था ३५

तालिका नं. १४: विवाहको विधिविधानमा आएका परिवर्तनहरू सम्बन्धी धारणाहरू ३६

तालिका नं. १५: अध्ययन क्षेत्रमा रहेका विवाहित व्यक्तिहरूको वैवाहिक अवस्था ३८

तालिका नं. १६: विवाह विच्छेद सम्बन्धी धारणाहरू ३८

तालिका नं. १७: विवाह विच्छेद र विवाहका प्रकार सम्बन्धी धारणाहरू ४०

तालिका नं. १८: अध्ययन क्षेत्रमा अन्तरजातीय र सजातीय जोडीको विवरण ४१

तालिका नं. १९: अन्तरजातीय विवाह बढेको सम्बन्धी धारणाहरू ४२

तालिका नं.२० दाइजोको प्रकारहरू सम्बन्धी अवस्था ४३

तालिका नं. २१: दाइजोको चलन सम्बन्धी धारणाहरू ४४

तालिका नं. २२: पुन : विवाह सम्बन्धी धारणाहरू ४६

तालिका नं. २३: छोराछोरीको लागि जोडी छनौटका प्रमुख आधारहरू ४८

तालिका नं. २४: विधवा विवाह सम्बन्धी धारणाहरू ५१

तालिका नं. २५: माइती/ससुरालीको स्थान (क्षेत्र) सम्बन्धी विवरण ५३

तालिका नं. २६: विवाहको टाढा वा नजिक सम्बन्धी धारणाहरूको विवरण ५३

तालिका नं. २७: विवाह गरेको स्थान सम्बन्धी विवरण ५६

तालिका नं. २८: विवाह गर्ने स्थानसम्बन्धी धारणाहरू ५६

तालिका नं. २९: विवाह गर्ने समयमा आएको परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू ५८